

Pavel A. Florenskij

IKONOSTAS

L. MAREK

Pavel A. Florenskij: IKONOSTAS

V roce 2012 vydává jako elektronickou publikaci
nakladatelství L. Marek, Bezručova 97, 430 03 Chomutov
Z ruského originálu Ikonostas přeložil Hanuš Nykl
Obálka a sazba písmem Solpera Luboš Marek
Podle knižního vydání z r. 2000 (1. vyd.: ISBN 80-86263-13-4)

Translanti© Hanuš Nykl, 1998

ISBN 978-80-87127-22-3

Předmluva

Otec Pavel Alexandrovič Florenský (1882–1937)

Pavel Alexandrovič Florenský patří mezi nejvýznamější osobnosti Ruské pravoslavné církve 20. století. Jeho tragický osud byl důvodem, že až do uvolnění poměrů v bývalém Sovětském svazu na konci 80. let se o něm nemohlo mnoho psát. Jeho dílo však bylo dobře známo v zahraničí, kde také příležitostně vycházely jeho práce. Vzhledem k politické závislosti naší země na Sovětském svazu však nebylo možno u nás až do roku 1989 žádné rozsáhlejší dílo prezentovat.

Svou vědeckou činností Florenský daleko představuje rámec Ruské pravoslavné církve, jejímž knězem byl. V mnohém ohledu zůstávají jeho myšlenky, zejména v oblasti náboženské filozofie, dodnes nedocenené. Úloha teologie současné pravoslavné církve v Rusku je velmi těžká, neboť po bolševické revoluci a vyvraždění prakticky celé ruské pravoslavné inteligence, byla zpřetrhána veškerá kontinuita. Proto se vrací právem k jejím posledním velkým autorům a vydává znovu jejich teologická díla.

Otec Pavel Florenský se narodil 9. ledna 1882 poblíž městečka Jevlach v Jelisaťepolské gubernii. Jeho otec byl sice železniční inženýr, ale pocházel z rozvětvené rodiny z Kostromi, která čítala řadu kněží. Otec Pavel nebyl čistokrevným Rusem. Matka pocházela ze smíšené arménskokruzínské rodiny. Dětství prožil v Tbilisi a v Batumi. Není bez zajímavosti, že v Tbilisi byl jeho spolužákem pozdější revolucionář L. B. Rosenfeld (Kameněv), zlikvidovaný Stalinem v době čistek.

Ve svém mládí se Florenský intenzivně zajímal německou klasickou filozofii a inklinoval k hegelíánskému pojetí filozofie dějin. To jej přiblížilo – stejně jako celou řadu jeho vrstevníků – k levičáckým politickým názorům. Ještě během středoškolských studií však z tohoto snu vystřízlivěl. Nermalou úlohu v tomto procesu sehrálo učení Lva Nikolajeviče Tolstého. Florenský se obrátil k Bohu a snažil se se vši silou svého intelektu vyrovnat se s problémy, které tehdy křesťanská víra s sebou přinášela.

Vědecká dráha budoucího teologa začala velmi neobvykle. V roce 1900 začal studium na Matematicko-fyzikální fakultě Moskevské university. Přitahovala ho teorie množin Georga Cantora, o níž také napsal svoji první knihu „O symbolech nekonečna“ (1904). Domníval se, že pomocí studia matematiky a logiky bude moci vyřešit zdánlivý rozpor, který se na tehdejší úrovni poznání zdál být mezi vědou a vírou. V tomto ohledu je možno srovnávat jej s naším pozdně osvícenským náboženským myslitelem a katolickým knězem Bernardem Bolzanem (1781–1848).

„V těchto mladých letech u něho vzniklo a upevnilo se pevné přesvědčení, že všechny možné zákonitosti existence jsou již obsaženy v čisté matematice, jako v prvotním konkrétnu, jež je dostupné užití, objevení základu myšlení o sobě – to je to, co je možné nazvat matematickým idealismem. V souladu s tímto přesvědčením vyvstala potřeba vytvořit si filozofický světový názor, který se opírá o prohloubené základy matematického poznání“.

Záhy však Florenský viděl, že je třeba, aby se seznámil se základy metodologie humanitních vědeckých disciplín. Vedle pilného studia matematiky byl členem studentské historicko-filologické společnosti, založené na popud vynikajícího ruského filozofa knížete S. N. Trubeckého. Pod Trubeckého vedením také Florenský napsal jednu ze svých filozofických prvotin „Idea Boha v platonském státě“.

Osudovým se pro Florenského stalo setkání s biskupem Antonijem Florensovem. Biskup Antonij žil na penzi v Donském klášteře v Moskvě a stal se duchovním otcem Florenského. Po ukončení studia matematiky Florenský uvažoval o tom, že se stane mnichem. Jeho duchovní otec mu však tuto dráhu nedoporučil a vybidnul jej ke studiu teologie na Moskevské duchovní akademii, kde pak mladý myslitel studoval v letech 1904-1908. Již jeho absolventská práce „O náboženské pravdě“ vzbudila význačný ohlas a bylo jasné, že se zrodil nový náboženský myslitel. Moskevská duchovní akademie o něj projevila zájem, jako o jednoho ze svých budoucích učitelů. Přednesl zkušební přednášky o Kantovi a o všeobecných základech idealismu, na jejichž základě byl ještě v r.1908 jmenován suplujícím docentem katedry dějin filozofie. Na Moskevské duchovní akademii pak přednášel až do roku 1919. Podle pozdějších svědectví účastníků. Během této doby přednesl celou řadu originálních přednášek z dějin antické filozofie, z filozofie kultury a náboženství a velkou pozornost věnoval také Kantově filozofii. Podle A. F. Loseva přispěl významnou měrou ke studiu platonismu. Podle Florenského Platonova idea v sobě spojuje sílu – substanci – slovo, jež formuje vlastní existenci věci.

V r. 1914 obhájil magisterskou práci, jejíž téma vycházelo z absolventské disertace: „O duchovní pravdě. Zkušenost pravoslavné teodiceje“. V témže roce byl jmenován mimořádným profesorem Moskevské duchovní akademie na katedře dějin filozofie. Rovněž v roce 1914 vychází kniha, která Florenského proslavila na celém světě a patří k nejvíce vydávaným a překládaným dílům dodnes: „Sloup a utvrzení pravdy“.

Již před těmito velkými vědeckými úspěchy se začíná rozvíjet i autorova církevní kariéra. V r. 1910 se oženil a krátce na to byl postupně vysvěcen nejprve na jáhna a

druhý den na kněze. Krátkou dobu sloužil v jednom vesnickém kostele poblíž Trojicko-sergijevského kláštera a v letech 1912–1917 byl knězem jednoho kostela v Sergijevě Posadě, určeného sestřám Červeného kříže. Tato činnost byla důležitá zejména v době po vypuknutí první světové války.

Významnou činností otce Pavla bylo i jeho redigování (od r. 1912) oficiálního orgánu Moskevské duchovní akademie, který se nazýval „Bogoslovskij věstník“. Od r. 1917 byl dokonce jeho vedoucím redaktorem. Právě díky Florenskému vyšla v těchto letech v uvedeném časopise řada vynikajících vědeckých statí z různých humanitních oborů, jejichž autorem byl on sám nebo významní badatelé z okruhu jeho přátel.

Pro myslitele této úrovně nemohla být revoluce v r.1917 velkým překvapením. Zabýval se krizí kultury, viděl její zákonitosti. Zvěřstva, která bolševici po r. 1917 konal, pokládal za důsledek ztráty duchovnosti a národní identity.

Porevoluční doba znamenala velké změny nejen v životě celé ruské společnosti, ale také v životě církve a Pavla Florenského osobně. Byl zbaven redigování Bohosloveckého věstníku a v krátké době byla pak Moskevské duchovní akademie zrušena. Florenský si byl dobře vědom, že církev byla v předrevoluční době spjata se státní mocí a že to nebylo dobře. Hledal nové cesty v myšlení i praxi. Jen tak je možné vysvětlit jeho styky s jedním ze zločinců, kteří bolševický puč v Rusku připravili a provedli – s L. D. Trockým.

Po zrušení Trojicko-sergijevského kláštera a Moskevské duchovní akademie byl přizván do Komise na ochranu uměleckých památek Trojicko-sergijevského kláštera. Komise byla zřízena už sovětskou mocí a jeho členství v ní umožnilo, aby se zbránilo těm nejhorším projevům vandalismu, který ruskou revoluci provázel.

V dalších letech se o. Pavel – pokud to ještě ve dvacátých letech šlo – snažil pracovat ve státní službě (po té, když další působení v církevní práci a duchovním školství bylo znemožněno) a zachraňovat, co ještě zachránit šlo. Byl např členem (od r. 1920) byzantologické sekce Moskevského institutu umělecko-historického výzkumu a muzejnictví při Ruské akademii dějin materiální kultury, účastnil se přípravným prací na založení Státního historického muzea.

Současně byl neustále z těchto institucí vytlačován a začal uplatňovat své vzdělání technické: pracoval v moskevském podniku „Karbonit“. V r. 1927 byl jedním z redaktorů „Technické encyklopedie“, kde publikoval asi 150 hesel.

Od roku 1928 začínají vyhnanství. Nejprve byl v Nižním Novgorodě, kde mohl pracovat ve výzkumném radiovém centru. Z tohoto vyhnanství se ještě vrátil, mohl pracovat pak krátce jako matematik a fyzik.

Stoupající tlak stalinského teroru se mu stal osudným. Na základě křivého obvinění byl 25. února 1933 zatčen a odsouzen. Nejprve byl vězněn ve Skovorodinu v Zabajkalí, v r. 1934 byl odvezen do pověstného Soloveckého tábora. Pravděpodobně zde byl 8. prosince 1937 zastřelen.

Obrovský vědecký odkaz o. Pavla je obvykle rozdělován do pěti okruhů. Je to především teologie, která byla ve středu jeho zájmu. Svůj životní úkol viděl jako pokračování v cestě k budoucímu holistickému pohledu, který bude syntézou víry a rozumu, teologie a filozofie, vědy a umění. Ze starých myslitelů připomíná sv. Tomáše Akvinského či J. A. Komenského. Sám Florenský svoji filozofii pojmenoval „konkrétní metafyzikou“. Tímto způsobem myšlení se ovšem o. Pavel zařadil do ruské teologicko-filozofické tradice 19. a začátku 20. století. Jeho teologické práce jsou především z křesťanské filozofické apologetiky, zejména se zabýval otázkou, jako reakci vyvolává v současnosti theodicea. Hlavní charakteristikou existence je antinomie. Ta je rovněž vlastní rozumu. Svět je porušen a hlavní příčinou toho je hřích a zlo. Antinomii je možno překonat a láskou. V živém zakoušení církve člověk rozumem zakouší Boha a dochází k přesvědčení, že opravdu ON – Bůh, je Pravda sama a Spasitel. Theodicea je v posledku založena na „Sloupu a utvrzení pravdy“, na Církvi. Antropodiceu pak rozvinul ve svých pracech „Filozofie kultu“ (1918–1922) a „Na rozvodí myšlení“ (1915–1926). Antropodicea se zabývá otázkou, jak je možné uvést v soulad víru, že člověk byl stvořen k obrazu Božímu s jeho nedokonalostí a hříšností. Antropodicea je ve Florenského systému spojena s filozofickou antropologií. Hlavní otázka antropodiceje je christologická: vtělení Boha-Slova a spojení člověka s Kristem ve svátostech církve. Antropodiceu ukazoval Florenský konkrétně na pravoslavném kultu. Cesta antropodiceje není možná jinak, než Boží mocí a realizuje se 1) ve stvoření člověka jako obrazu Božího, 2) v osvětlení člověka, když se z hříšníka stává osvětleným, svatým, 3) v činnosti člověka, když se jeho liturgické jednání stává ontologicky prvořadým a určuje jeho názor na svět. Florenský se zabýval také Boží moudrostí – zcela v souladu s ruskou filozofickou tradicí. Chtěl vyložit kultovní památky – chrámy, ikony a hymnografická díla, která jsou spojena se sv. Sofií na základě Písma a Tradice. Nicméně své sofiologické myšlenky Florenský nepřenáší z náboženské filozofie do oblasti dogmatiky a proto zůstává na půdě pravověří.

Druhou oblastí, kterou se Florenský intenzivně zabýval, byla filozofie kultury. V autoreferátu na toto téma napsal: „Ústřední téma kulturně historických názorů Florenského je odmítnutí kultury jako jediného procesu v čase a prostoru a s tím zde pramenícím odmítnutím evoluce a pokroku kultury. Pokud jde o život jednotlivých kultur, pak Florenský rozvíjí myšlenku o podřízenosti a rytmicky se měnících typech kultur – středověku a renesance“. Pokouší se klasifikovat renesanční kulturu a domnívá se, že konec této kultury přichází právě na začátku 20. století, kdy se ve všech oblastech začíná rozvíjet kultura nového typu. Za hlavní zákon pokleslého světa považoval o. Pavel zákon růstu entropie, který chápal jako zákon růstu Chaosu ve všech sférách světa, které byly ponechány samy sobě. Proti Chaosu stojí Božský Logos. Proto si vážil kultury středověké, která vycházela z theocentrického pohledu. Při určování skutečné stupnice hodnot je třeba překročit hranice kultury a soustředit se na hodnoty, které jsou vyšší než kultura. Za takovou hodnotu pokládal náboženský kult, který je podle něho jednotou transcendentního a imanentního, citového a racionálního, duchovního a tělesného.

Třetí důležitou oblastí Florenského zájmu je filozofie jazyka. Jazykověda je pro něho jedním z aspektů ontologie. Mezi jazykem a skutečností existuje úzká bytostná souvislost. Výklad jazyka symbolů o. Pavel pokládal za podstatný problém teorie poznání. Jména a slova jsou nositelé energií existence: jsou něco jiného, než bytí samo v jeho otevřenosti vůči člověku, proto jsou symboly bytí. Poznání se podle Florenského prožívá jako sňatek mezi bytím poznáním a bytím poznávaným, jako vzájemné působení jejich energií. Protože jazyk je vyjádřením poznávacího vztahu ke světu, je antinomní. Jazyk je živá činnost ducha.

Velmi intenzivně se o. Pavel zabýval filozofií umění. Napsal, že „otázka prostoru je jednou z hlavních otázek v umění, a ba co víc, i v chápání světa obecně“. Toto pojetí přivedlo Florenského k rozvinutí pojmů přímé a zpětné perspektivy jako konkrétních historických typů uměleckého zobrazení, které odpovídají „renesančnímu“ a „středověkému“ chápání světa. Ukázal, že podle toho, jak umělec chápe prostorové a časové perspektivy a jak je symbolicky zobrazuje, je možné učit jeho pojetí světa. Velmi je to patrné i v díle, které nyní českému čtenáři předkládáme. V „Ikonostasu“ pokládá ikonu za nejvyšší umělecký symbol duchovní skutečnosti. Jako symbol je ikona něčím daleko vyšším, než ikona sama o sobě. Není jen „oknem do jiného světa“, ale sama je svědkem tohoto světa. Výjmečným přínosem o. Pavla v bádání o ikoně je objev nejen duchovního významu ikony (resp. jeho nová interpretace), ale i symbolického významu jejích předmětných částí: dřeva, ba-

rev atd. Florenský věřil v „rajskou plnost tvorby“ v každé epoše a tuto plnost spojoval duchovní harmonií, která je člověku dostupná a která pak žije v hlubinách jeho osobnosti.

Konečně se Florenský zabýval také přírodovědeckým a technickým bádáním. Na tomto poli se nespokojil s pozitivistickým poznáním, ale reflektoval vždy filozofické otázky, které jsou s tímto bádáním spojené. Např. v knize „Imaginárnost v geometrii“ (1922) postuluje z teorie relativity možnost konečnosti Země, kdy Země a Člověk budou středem Stvoření. Vrací se zde k pojetí světa, jaké měli Aristoteles, Ptolemaios a Dante. Byl v přátelském styku s akademikem V. I. Vernadským, a jeho učení o neosfěře prohloubil pojmem „pneumatoféra“, což je v jeho pojetí hlavní sféra pevných předmětných výtvorů, propracovaných duchem.

Otec Pavel Florenský je autorem zcela jedinečné filozofické prózy, o čemž svědčí zejména lyrická místa ve „Sloupu a utvrzení pravdy“, ve zde publikovaném „Ikono-stasu“, ve „Filozofii kultu“, ve „Jménech“ a ve specifických memoárech „Mým dětem“.

Jeho raná filozoficko-básnická tvorba zachytila přechod z období, kdy žil „bez Boha“, přes „idealismus“ až k pravoslaví, kde pevně zakotvil.

Dílo tohoto velkého ruského myslitele je mimo Rusko prakticky neznámé. A přece výšiny, kterých se dotýká, jsou výšiny, po kterých touží a k nimž neklidně vzhlíží ne jeden západní myslitel XX. století. Předně mám na mysli třeba Paula Tillicha, který, ač vyrostl ze zcela jiných duchovních zdrojů, v hrubých rysech dochází k podobným názorům, i když Tillichovy kontury zůstávají ve srovnání s jasným jazykem Florenského, stojícím pevně na řecko-římském klasickém dědictví, často nejasné. Je tragédií celého minulého století, že osobnosti jako Tillich a Florenský, ač byli současníky, se nemohli setkat a vést tvořivý dialog. Snad kairos pro jejich témata neminul, snad dnešní svět se dá těmito věčnými tématy oslovit a vyhne se tak nebezpečí, na jehož okraji se vlastní vinou ocitá.

Předkládáme českému čtenáři reprezentační ukázkou z Florenského rozsáhlého díla s určitými rozpaky, neboť není na tento způsob uvažování připraven. Věříme pak, že překlad českého slavisty Hanuše Nykla bude přijat laskavě a že bude podnětem k tomu, aby se u nás Florenský četl a překládal i v budoucnosti. Jsme také přesvědčeni, že Florenského dílo najde patřičný ohlas i na českých univerzitách, především na filozofických a teologických fakultách.

Na závěr vyjadřuji jménem ediční rady edice Pontes pragenses a jménem ředitele Centra pro náboženský a kulturní dialog při Husitské teologické fakultě Univerzi-

ty Karlovy v Praze Prof. ThDr. Zdeňka Kučery srdečný dík protopresbyteru Michalu Dandárovi, PhD, představiteli Zastupitelství Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku v Moskvě při Moskevském patriarchátu za možnost tuto knihu vydat a za organizování jejího tisku na území Ruské federace.

Doc.ThDr. Jan B. Lášek, vedoucí katedry církevních dějin
Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

V Praze, dne 30. listopadu 2000

Základní biografické a bibliografické údaje o otci Pavlu Florenském je možno nalézt v knize *Russkaja filosofija – slovar'*. Pod obščeí redakcijej M. A. Maslina, Moskva – Terra, Izd. Respublika, 1999, str. 585–588.

Prakticky všechny spisy myslitele byly nyní nově vydány, srv. Svjaščennik Pavel Florenskij. *Sočiněnija v četyrech tomach*, Moskva – Mysl 1996 a násl. (Edice Filosofskoje nasledije).

Bibliografická a biografická data, publikovaná v předmluvě byla převzata z těchto a dalších lexikografických pramenů obecné povahy.

Předmluva k elektronickému vydání

Není mnoho odborných knih, obsahujících historické texty, které jsou vydávány znovu rychle za sebou. Ani klasické filozofické texty z dějin filozofie, popřípadě teologie, nejsou výjimkou. Často se musíme spokojit s vydáními, starými několik desetiletí. V minulých dobách byla protěžována pouze jedna linie ruského myšlení – linie, která nebyla ani nosná, ani hlavní. Florenský a jeho stejně či podobně smýšlející současníci byli hodnoceni výhradně negativně. Je proto zcela přirozené, že o texty tohoto klasika ruského nábožensko-filozofického myšlení je dnes u nás velký zájem. Kniha která vyšla poprvé česky před devíti lety, je dávno rozebrána. Právě z důvodu tohoto zájmu text přetiskujeme s přáním, aby byl i nyní podnětem k dalšímu zájmu o myslitelský odkaz Pavla Florenského.

Prof. ThDr. Jan B. Lášek,
děkan UK HTF
V Praze, dne 11. října 2009

KOMPOZICE TEXTU

(sestavil A. G. Dunajev)

I. Sen jako hranice světa viditelného a neviditelného

- 1) Sen a převrácený čas
- 2) Sen a zdánlivý prostor
- 3) Sen jako hranice dvou světů
- 4) Duchovní okouzlení

II. Tvář, líc a škraboška

- 1) Tvář
- 2) Líc
- 3) Škraboška
- 4) Maska

III. Od tváře k líci

- 1) Přeměna tváře v líc
- 2) Přeměna těla
- 3) Význam chrámu
- 4) Oltář jako hranice světa viditelného a neviditelného

IV. Ikonostas

- 1) Ikonostas jako angelofanie a hagiofanie, líce svatých
- 2) Ikony jako viditelná zobrazení svátostných a nadpřirozených výjevů
- 3) Ikonopis jako prostředek nadsmyslového poznání
- 4) Ikona jako připomenutí
- 5) Ikonopis a duchovní zkušenost umělce ikonopisce
- 6) Ikona a kanonická tradice

V. Svatý ikonopisec

VI. Ikonopis jako metafyzika bytí

- 1) Renesanční kultura
 - a) Olejomalba a varhany jako smyslová danost světa
 - b) Umění rytiny jako rozumové schéma světa
- 2) Ikonopis jako konkrétní metafyzičnost světa
 - a) zobrazení oděvu v ikonopisu